

MARCIN WÓJCIK

Uniwersytet Łódzki

IDENTYFIKACJA TERENÓW SUBURBANIZACJI W STRUKTURZE PRZESTRZENNEJ OBSZARÓW WIEJSKICH REGIONU ŁÓDZKIEGO

Abstract: Urbanized Territories in the Spatial Structure of Rural Areas within Lodz Region. This paper discusses some factors that determinate processes of urbanization of rural areas in the Lodz Region. The potential and principal components methods have been used to identify main development factors, such as non-agricultural employment, commune's income, migrational growth, real-estate development. A later section of the paper contains a classification of the rural communes according to their level of socio-economics development. The final section examines spatial distribution of areas featuring the highest and the lowest level of development. The areas which have the highest level of development are identified with the urbanized zone. It has been found that only a few communes (concentrated within the Lodz urban agglomeration and in the Bełchatów industrial region) distinguish themselves by a relatively higher socio-economic standing.

Key words: rural areas, processes of urbanization, Lodz Region.

Wstęp

Reforma administracyjna z 1999 r. ustanawiająca 16 województw oraz szczebel administracji powiatowej skłoniła różnorodne środowiska (naukowe, planistyczne oraz samorządowe) do nowego spojrzenia na przestrzeń społeczno-gospodarczą państwa. Ogląd nowej sytuacji terytorialno-administracyjnej nie mógł się obyć bez prób identyfikacji podstawowych struktur i procesów kształtujących społeczno-gospodarcze oblicze powołanych regionów. W łódzkim ośrodku geograficznym zaraz po reformie administracyjnej i związanej z nią dyskusji na temat kształtu przestrzeni regionalnej przystąpiono do prac nad rozpoznaniem najważniejszych problemów rozwoju społecznego i gospodarczego regionu. Do pierwszych obszernych opracowań poświęconych woj. łódzkiemu w nowych granicach można zaliczyć *Zarys Monografii Województwa Łódzkiego* Liszewski (2001), podręcznik wiedzy o regionie – *Łódź i Region Polski Środkowej* (Koter *et al.* 2000) oraz geograficzno-ekonomiczne studium

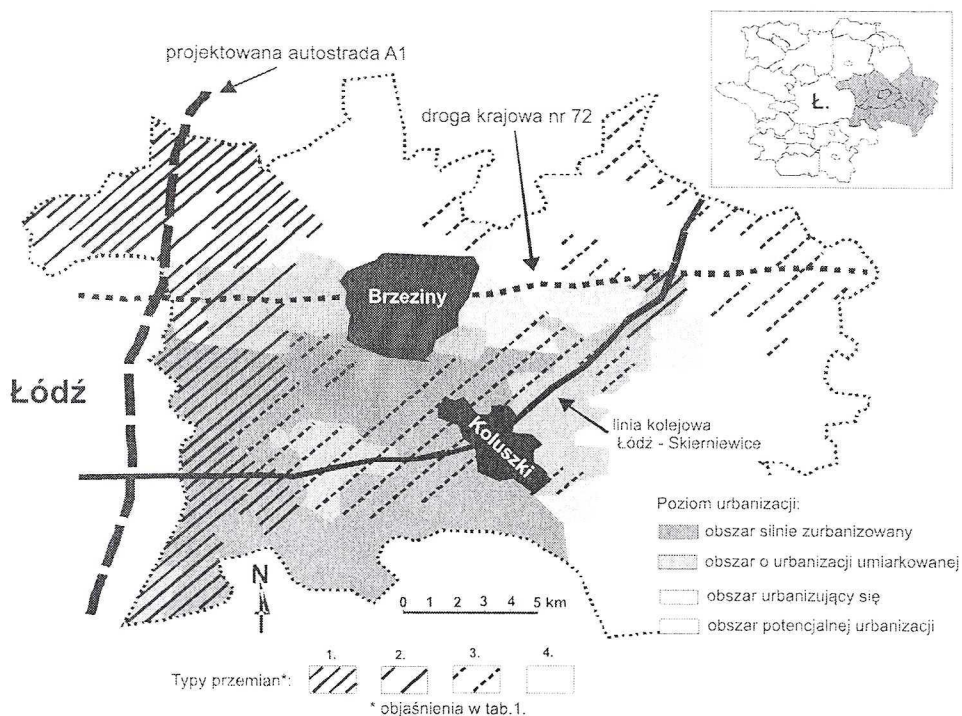
dotyczące rozwoju procesów społeczno-gospodarczych i integracji terytorialno-osadniczej Jewtuchowicz, Suliborski (2002). W pracach tych podjęto również pierwsze próby wskazania roli obszarów wiejskich w strukturze regionu.

Badania regionalne charakteryzują się dużą przewagą opracowań poświęconych miastom i problemom transformacji ich struktur społeczno-gospodarczych. Studia wiejskie mają marginalne znaczenie, co przekłada się również na mniejszy poziom wiedzy o procesach i ich efektach w przestrzeni wiejskiej regionu łódzkiego. Celem opracowania jest identyfikacja głównych procesów przemian społeczno-gospodarczych zachodzących na obszarach wiejskich woj. łódzkiego oraz obszarów najbardziej intensywnych zmian, w tym również związanych z suburbanizacją. Prezentowane treści mają formę komentarza do wybranych wyników badań autora nad strukturą przestrzenną obszarów wiejskich woj. łódzkiego. Komentarz ten odwołuje się do trzech artykułów dotyczących:

- procesu urbanizacji w zewnętrznej strefie regionu miejskiego Łodzi, Wójcik (2004);
- głównych uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich woj. łódzkiego, Wójcik (2006a);
- przestrzennego zróżnicowania rozwoju społeczno-gospodarczego regionu łódzkiego, Wójcik (2006b).

1. Proces urbanizacji w zewnętrznej strefie regionu miejskiego Łodzi

W szeroko pojętej urbanizacji zewnętrznych stref regionów miejskich (aglomeracji) ważnym czynnikiem zmian okresu transformacji były przeobrażenia zachodzące w strukturze funkcjonalnej miast, które strefy te wytwarzają. Podział na strefę wewnętrzną i zewnętrzną funkcjonalnych regionów miejskich opierał się na mierniku – dojazdy do pracy, uznawanego za specyficzną „zmienną zastępczą” dla szerszego zestawu funkcjonalno-przestrzennych powiązań (Korcelli 1981). Strefa zewnętrzna regionu miejskiego jest obszarem, z której kieruje się potok migracji do miejsc pracy. Kryzys funkcji przemysłowej Łodzi i osłabienie codziennych wahadłowych ruchów migracyjnych stanowi jeden z najważniejszych przejawów zmian w kierunkach i natężeniu procesów urbanizacji na obszarach wiejskich aglomeracji łódzkiej. Jednocześnie wzrosło zainteresowanie terenami wiejskimi jako przestrzenią rezydencjalną i rekreacyjną, a także jako miejscem lokalizacji firm produkcyjnych i usługowych. Identyfikacji zmian w procesie urbanizacji tych terenów dokonano za pomocą trzech mierników, które w okresie transformacji można traktować jako specyficzne zmienne identyfikujące różnice w przestrzennym rozmieszczeniu zjawisk, tzn. zmianę liczby ludności, podmiotów gospodarczych oraz wydawanych pozwoleń na budowę obiektów mieszkalnych (Wójcik 2004). Różnice w natężeniu odpowiednich zjawisk prześledzono w 107 obrę-

Ryc. 1. Poziom rozwój procesów urbanizacji i typy zmian po 1990 r. w koluszkowsko-brzezińskim paśmie rozwojowym

Źródło: Wójcik 2004.

bach geodezyjnych wschodniego sektora zewnętrznej strefy regionu miejskiego Łodzi. Wybór tego obszaru był podyktowany dużą złożonością jego struktury funkcjonalno-przestrzennej, która przejawia się m.in. w znacznych kontrastach w zagospodarowaniu przestrzeni. W południowej jego części znajduje się najlepiej ukształtowane pasmo

Tabela 1

Typy zmian w paśmie rozwojowym

Typ zmian	Zmiana potencjału ludności (+/-)	Zmiana potencjału przedsiębiorczości (+/-)	Zmiana potencjału ruchu budowlanego (+/-)
1.	+	+	+
2.	+	+	-
3.	-	+	+
4.	-	+	-

Źródło: Wójcik (2004).

osadnicze aglomeracji łódzkiej, którego osią jest linia kolejowa Łódź-Koluszki (gminy Andrespol i Koluszki), zaś północna część tej strefy charakteryzuje się dużym udziałem terenów otwartych (obszar nowego osadnictwa rezydencjalnego i rekreacyjnego). Identyfikacji skali zmian odpowiednich zjawisk dokonano metodą potencjału.

Wyniki przeprowadzonych badań wskazują, że zaawansowanie procesu urbanizacji zależy w dużej mierze od poziomu rozwoju gospodarczego osiągniętego w 1990 r. oraz wielkości zainwestowania infrastrukturalnego (ryc. 1.). Wyższym potencjałem demograficznym i gospodarczym charakteryzowały się obszary intensywnie zagospodarowane po 1945 r. położone wzdłuż linii kolejowej, ale jednocześnie wyższy potencjał rozwoju w okresie transformacji występował w strefie bezpośrednio przylegającej do rdzenia aglomeracji – Łodzi.

Jednym z najważniejszych czynników odpowiedzialnych za szybkie przekształcenia tzw. terenów otwartych aglomeracji, zwłaszcza w bezpośrednim sąsiedztwie rdzenia aglomeracji, jest rozwój indywidualnych środków transportu. Identyfikacja terenów o najwyższym zaawansowaniu procesów urbanizacyjnych oraz terenów o najwyższej dynamice rozwojowej upoważnia do określenia typu rozwoju przestrzennego zewnętrznej strefy regionu miejskiego Łodzi po 1990 r. (ryc. 1, tab. 1). Z typu rozwoju pasmowego ewoluuje ona w typ frontально-pasmowy. Kluczową rolę w tym procesie odgrywa transport kołowy (zwłaszcza indywidualny), który przejął rolę stymulatora tego procesu, przy ograniczeniu roli transportu kolejowego.

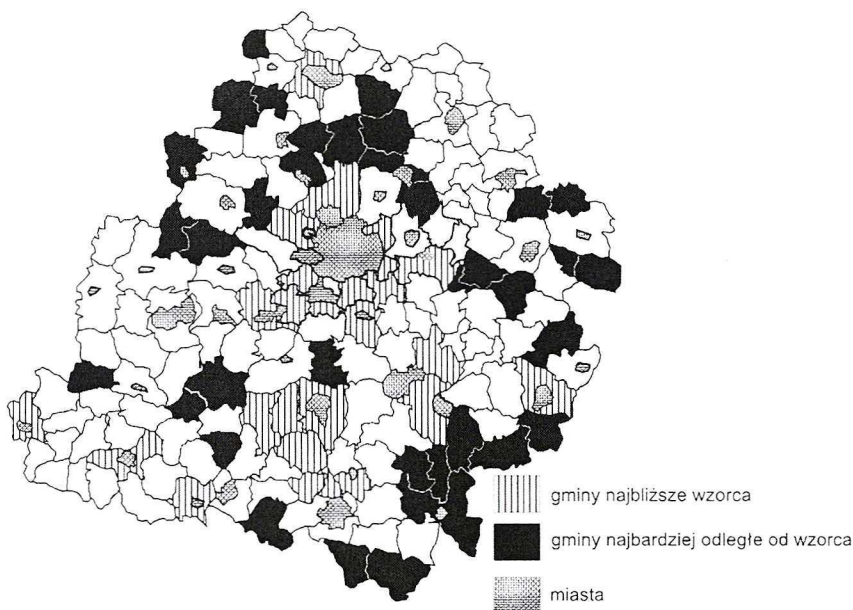
2. Główne uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich woj. łódzkiego

Różnice w potencjale rozwojowym obszarów wiejskich są efektem oddziaływania wielu czynników społeczno-gospodarczych. Identyfikacja dużych różnic w kierunkach i tempie przemian obszarów wiejskich w regionie miejskim skłania do przemyśleń odnoszących się do zróżnicowań społeczno-gospodarczych w całym regionie. W postępowaniu badawczym skupiono się na dwóch aspektach: identyfikacji głównych składników rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich i występujących między nimi zależności oraz rozpoznaniu obszarów o najwyższym i najniższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego (Wójcik 2006a). Określenia głównych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich dokonano na podstawie 30 zmiennych demograficznych, aktywności ekonomicznej ludności, użytkowania i wyposażenia infrastrukturalnego przestrzeni, warunków mieszkaniowych i sytuacji finansowej gmin. Duża liczba zmiennych i obserwacji statystycznych zdecydowała m.in. o doborze metody analizy danych. Zastosowano jedną z metod analizy czynnikowej – metodę głównych składowych. Analiza macierzy czynnikowej pozwoliła wyselekcjonować 12 zmiennych, najbardziej skorelowanych ze składowymi głównymi. Większość z nich była związana ze składową pierwszą.

Najwięcej relacji zidentyfikowano ze wskaźnikiem – wielkość dochodu gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca. Stwierdzono, że najwyższy współczynnik korelacji występuje między poziomem dochodów a wielkością deficytu w budżecie gminy. Zauważona prawidłowość polega na wzroście deficytu w budżecie gminy wraz ze wzrostem wielkości budżetu gminy. Problem zadłużania się gmin jest sprawą złożoną. Po pierwsze, wynika to z zadań własnych i zlecanych przez rząd. Wydatki gmin w tym zakresie często przekraczają otrzymywane środki, co prowadzi do wzrostu deficytu budżetu gminy (Klank 2002). Jakkolwiek wiele gmin czerpało środki finansowe na inwestycje z funduszy Unii Europejskiej. Rozpoczęcie inwestycji wiązało się z partycypacją w kosztach inwestycji (wkład własny). Częstym źródłem finansowania tego wkładu były kredyty komercyjne w bankach (Drygas 2000, Mync 2003). Z prawnego punktu widzenia możliwości zadłużania się gminy są wprost proporcjonalne do wielkości budżetu. W niekorzystny sposób wpływa to na rozwój gmin biednych, zwłaszcza na sferę podstawowych inwestycji w infrastrukturę techniczną.

Również wysokość dochodów własnych w budżecie gminy jest wprost proporcjonalna do wielkości uzyskiwanych dochodów. Największy udział w tym zakresie mają podatki od osób fizycznych i prawnych, podatki od nieruchomości, dochody z majątku gminy, opłata skarbową i podatek rolny (Klank 2002). W modelu zależności społeczno-gospodarczych widać także, że z wielkością dochodów własnych skorelowane są trzy zmienne: liczba podmiotów gospodarczych na 1000 ludności, liczba osób w wieku produkcyjnym oraz wielkość imigracji. Istotnym czynnikiem rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich jest zatem potencjał demograficzny. Aktywność gospodarcza jest w znacznym stopniu uwarunkowana kapitałem ludzkim, tzn. wiekiem, mobilnością jednostek, wykształceniem. Wielkość tego kapitału rośnie szczególnie na obszarach wiejskich wokół miast, na których obserwuje się stały napływ ludności. Zazwyczaj są to ludzie lepiej wykształceni i sytuowani, posiadający własne firmy, które czasem przenoszą w nowe miejsce zamieszkania (Bański, Stola 2002, Wójcik 2008b). Z napływem nowych mieszkańców w ścisły sposób wiąże się natężenie ruchu budowlanego obiektów mieszkalnych.

Ciekawe zjawisko na obszarach wiejskich regionu łódzkiego opisuje odwrotna zależność między udziałem podmiotów osób fizycznych a wysokością dochodów gminy i zatrudnieniem poza rolnictwem. Wynika to z kilku powodów. Po pierwsze, wielkość dochodu gmin zależy w znacznym stopniu od subwencji i dotacji celowych. Po drugie, zakłady osób fizycznych są firmami najczęściej jedno-, dwu-osobowymi lub są dodatkowym źródłem dochodów. Ich rola jako kreatora wzrostu gospodarczego gminy jest ograniczona, co nie umniejsza tego, że są przejawem aktywności mieszkańców wsi i stwarzają możliwości uzyskiwania dochodu. Ujemna korelacja ze wskaźnikiem – wielkość zatrudnienia poza rolnictwem – świadczy o słabości gmin wiejskich woj. łódzkiego. Oznacza to bowiem, że znaczna część zatrudnienia pozarolniczego kreowana jest przez firmy finansowane z budżetu państwa, lub które państwo kontroluje, np. urzędy, szkoły, ochrona zdrowia, służby porządkowe, poczta, itp.

Ryc. 3. Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich woj. łódzkiego
 Źródło: Wójcik (2006a).

Pierwsza część postępowania badawczego wykazała, że pewne cechy rozwoju społeczno-gospodarczego w istotny sposób różnicują badany zbiór obszarów wiejskich. Do najważniejszych zmiennych można zaliczyć: *zatrudnienie poza rolnictwem, dochód gminy, udział środków własnych w dochodzie gminy, saldo migracji, ruch budowlany i udział terenów zajętych przez funkcje inne niż rolnictwo.*

Dalsze studia zmierzają do określenia ogólnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego gmin wiejskich (w ujęciu przestrzennym). W procedurze tej zastosowano metodę odległości od wzorca (Hellwig 1968). Wymiarami poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich są zmienne wyselekcjonowane metodą głównych składowych (12 zmiennych). Dla każdej z nich przyjęto wartość, którą uznaje się za wzorzec.

Zauważono, że istnieją znaczne różnice w przestrzennym rozmieszczeniu gmin o najwyższym i najniższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego. Gminy o najwyższym poziomie rozwoju koncentrują się w dwóch obszarach. Najważniejszy (wysokie pozycje gmin w klasyfikacji) i największy z nich to aglomeracja łódzka (ryc. 3). Drugi obszar, również duży, można utożsamiać z Piotrkowskim Okręgiem Przemysłowym (Piotrków Tryb., Tomaszów Maz., Bełchatów). Poza wskazanymi wyżej obszarami, gminy o najwyższym poziomie rozwoju otaczają miasta Kutno, Opoczno, Wieluń, Działoszyn oraz Wieruszów.

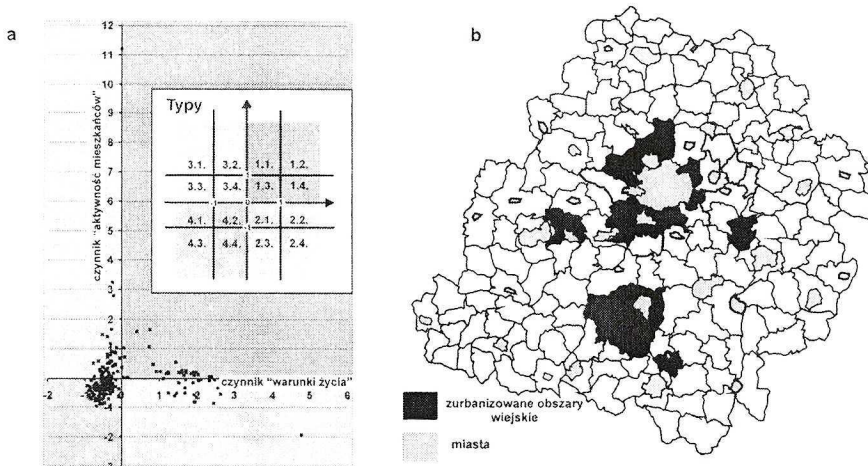
W rozmieszczeniu terenów o najniższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego można również zauważyć pewne prawidłowości. Gminy te skupiają się przede wszystkim w strefie peryferyjnej woj. łódzkiego. Szczególnie duża koncentracja występuje przy granicy z woj. świętokrzyskim (powiat opoczyński, zachodnia część powiatu radomszczańskiego) oraz mazowieckim (powiat rawski). Niskim poziomem rozwoju charakteryzują się również gminy powiatu łęczyckiego, poddębickiego, kutnowskiego.

3. Zróżnicowanie przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego regionu łódzkiego

Duże zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich regionu łódzkiego, zwłaszcza uformowanie się grupy gmin charakteryzujących się dużym potencjałem rozwojowym (np. Nowosolna, Andrespol, Kleszczów) skłania do przeprowadzenia postępowania badawczego, którego celem jest określenie pozycji tych obszarów wiejskich względem miast. Analiza taka prowadzi do wskazania tych gmin, których struktura społeczno-gospodarcza jest podobna do struktur miejskich. W badaniu posłużono się także metodą głównych składowych, w której uwzględniono także 30 zmiennych.

Postanowiono, że przedmiotem szczegółowej analizy będą dwie pierwsze główne składowe (wyjaśniają one w sumie 45% ogólnej zmienności). Pierwszą główną składową zidentyfikowano jako „społeczno-gospodarcze warunki życia ludności”. Wyjaśnia ona 27% ogólnej zmienności, a jednostki, w których przyjmuje wysokie wartości to miasta i tereny bezpośrednio je otaczające. Charakterystyczna dla nich jest duża gęstość zaludnienia, dobre wyposażenie w infrastrukturę techniczną i społeczną, a także mała liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym oraz relatywnie duże bezrobocie. Drugą składową zidentyfikowano jako „społeczno-gospodarczą aktywność mieszkańców”. Wyjaśnia ona 18% ogólnej zmienności. Jednostki, w których przyjmuje duże wartości cechują się: dużym saldem migracji, dużym udziałem zatrudnionych w gospodarce narodowej, dużą liczbą mieszkań oddawanych do użytku oraz dużymi wydatkami gmin w przeliczeniu na jednego mieszkańca (ryc. 4).

Wartości ładunków czynnikowych obu głównych składowych w odpowiednich jednostkach przestrzennych stały się podstawą budowy typologii społeczno-gospodarczej miast i gmin. Wartościami krytycznymi dla wyróżnienia odpowiednich typów były: średnia arytmetyczna oraz odchylenia standardowe (w rozkładzie normalnym). W ten sposób wyróżniono 4 główne typy jednostek przestrzennych, a w każdym z nich 4 podtypy (ryc. 4a). W analizie wyróżniono te obszary wiejskie, które znalazły się w typie 1. (dodatknie wartości ładunków czynnikowych obu składowych w jednostkach przestrzennych) oraz w podtypie 3.2. i 2.2., które zawierają obszary o wysokich dodatnich ładunkach czynnikowych jednej z dwóch wyróżnionych głów-

Ryc. 4. Typy społeczno-gospodarczego rozwoju miast i gmin (a) oraz wiejskie obszary zurbanizowane (b) w woj. łódzkim

Źródło: Wójcik (2006a).

nych składowych¹. Liczba obszarów wiejskich (gmin wiejskich lub wiejskich części gmin miejsko-wiejskich) wyniosła 15, co stanowiło ok. 26% wszystkich jednostek przestrzennych o najlepszych parametrach rozwoju (grupa 29% jednostek w regionie). Grupą tą są przede wszystkim gminy wiejskie aglomeracji łódzkiej oraz obszaru bełchatowskiego (ryc. 4b).

Podsumowanie

Obszary wiejskie woj. łódzkiego charakteryzują się znacznymi dysproporcjami w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego. Analiza zmiennych opisujących strukturę społeczno-gospodarczą obszarów wiejskich oraz ich rozmieszczenie wskazuje, że ważną determinantą procesów rozwojowych jest położenie w zasięgu oddziaływania miast regionu. Znaczna przewaga Łodzi jako regionalnego centrum (miasto koncentruje ok. połowy potencjału gospodarczego regionu) nad innymi obszarami decyduje również o rozwoju gmin wiejskich regionu. Najszybciej rozwijają się obszary wiejskie aglomeracji łódzkiej, zwłaszcza te położone blisko „rdzenia” aglomeracji i w pobliżu linii transportowych. Oprócz wsi aglomeracji łódzkiej procesami silnych przekształceń społeczno-gospodarczych cechują się gminy obszaru bełchatowskiego, które od lat. 80. poddawane są oddziaływaniu inwestycji przemysłowych związanych z pozyskiwaniem i spalaniem węgla brunatnego w obszarze bełchatowskim.

¹ W typie 2.2. obszary wiejskie nie miały reprezentacji.

Literatura

- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*. Studia Obszarów Wiejskich, t. 3, ZBTOW IGiPZ PAN, KOW PTG, Warszawa.
- Drygas M., 2000, *Środki przedakcesyjne programów PHARE, ISPA, SAPARD a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich*, [w:] *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, A. Stasiak (red.). Studia KPZK, t. CX, Warszawa.
- Hellwig Z., 1968, *Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów ze względu na poziom ich rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr*. „Przeegląd Statystyczny” nr 15, Warszawa.
- Jewtuchowicz A., Suliborski A. (red.), 2002, *Struktury i procesy kształtujące łódzki region społeczno-gospodarczy*. ZERiOŚ UŁ, FI, Łódź.
- Jewtuchowicz A., Suliborski A. (red.), 2006, *Przestrzenne zróżnicowanie procesów transformacji społeczno-gospodarczej w regionie łódzkim*. Wyd. UŁ, Łódź.
- Klank L., 2002, *Polityka budżetowa gminy i jej wpływ na rozwój przedsiębiorczości gmin*, [w:] *Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, M. Kłodziński, B. Fedyszak-Radziejowska (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
- Kłodziński M., 2000, *Doświadczenia krajów członkowskich Unii Europejskiej w zakresie strategii wielofunkcyjnego rozwoju*, [w:] *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju..., op. cit.*
- Kłodziński M., Fedyszak-Radziejowska B. (red.), 2002, *Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i krajach Unii Europejskiej*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Korcelli P., 1981, *Regiony miejskie w systemie osadniczym Polski*, [w:] *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*. Prace Geograficzne IGiPZ PAN, nr 140, Wrocław.
- Koter M., Liszewski St., Suliborski A., 2000, *Łódź i region Polski Środkowej*. ŁTN, Łódź.
- Liszewski St. (red.), 2001, *Zarys monografii województwa łódzkiego*. ŁTN, Łódź.
- Mync A., 2003, *Instrumenty wspierania obszarów wiejskich w zakresie infrastruktury z udziałem środków Unii Europejskiej*. Biuletyn KPZK, z. 207, Warszawa.
- Racine J.B., Reymond H., 1977, *Analiza ilościowa w geografii*. PWN, Warszawa.
- Stasiak A., 2000, *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej na początku XXI w. – zróżnicowania regionalne*, [w:] *Możliwości wielofunkcyjnego... op. cit.*
- Wójcik M., 2004, *Proces urbanizacji w zewnętrznej strefie regionu miejskiego Łodzi (przykład koluszkowsko-brzezińskiego pasma rozwojowego)*, [w:] *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*, A. Jewtuchowicz (red.). Wyd. UŁ, Łódź.
- Wójcik M., 2006a, *Główne uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich województwa łódzkiego*, [w:] *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa – sukcesy i niepowodzenia*, B. Głębocki, U. Kacprzak (red.). Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań.
- Wójcik M., 2006b, *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego regionu łódzkiego*, [w:] *Przestrzenne zróżnicowanie..., op. cit.*
- Wójcik M., 2008a, *Pozarolnicze funkcje obszarów wiejskich aglomeracji łódzkiej*, [w:] *Problemy i metody oceny continuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, W. Gierańczyk, M. Kluba (red.). Studia Obszarów Wiejskich t. 13, KOW PTG, ZBOW IGiPZ PAN, Warszawa.
- Wójcik M., 2008b, *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi aglomeracji łódzkiej w okresie transformacji ustrojowej*. Wyd. UŁ, Łódź.